

MICHEL KAPLAN

ΕΝΑΣ ΤΙΤΛΟΣ ΦΟΡΟΣ ΤΙΜΗΣ ΣΤΟ ΟΜΩΝΥΜΟ ΕΡΓΟ
ΤΗΣ ΕΛΕΝΗΣ ΓΛΥΚΑΤΖΗ-ΑΡΒΕΛΕΡ

ΓΙΑΤΙ
ΤΟ
ΒΥΖΑΝΤΙΟ;

ΜΙΑ
ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ
ΕΝΤΕΚΑ ΑΙΩΝΩΝ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: ΚΑΤΙΑΝΝΑ ΜΙΧΑ - ΜΑΡΙΖΑ ΝΤΕΚΑΣΤΡΟ

ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος: Η επικαιρότητα του Βυζαντίου.....	17
Οι κληρονόμοι	18
<i>Η Οθωμανική Αυτοκρατορία και η Τουρκική Δημοκρατία</i>	<i>18</i>
<i>Από την πλευρά της Ελλάδας.....</i>	<i>23</i>
<i>Η Τρίτη Ρώμη.....</i>	<i>33</i>
Η Δύση απέναντι στο Βυζάντιο	41
<i>Περισυλλέγοντας την κληρονομιά</i>	<i>41</i>
<i>Η βυζαντινή Γαλλία</i>	<i>45</i>
<i>Από τον Διαφωτισμό στην επιστήμη</i>	<i>47</i>
1. Η εγκαθίδρυση της κωνσταντινείας μοναρχίας.....	53
Η εκκίνηση.....	53
Ο Διοκλετιανός και το σύστημα της τετραρχίας	56
Ο ιδρυτής: ο Κωνσταντίνος	59
<i>Ο Κωνσταντίνος αποκαθιστά την ενότητα</i> <i>της αυτοκρατορίας.....</i>	<i>59</i>
<i>Ο Κωνσταντίνος και ο χριστιανισμός.....</i>	<i>61</i>
<i>Η ίδρυση της Κωνσταντινούπολης</i>	<i>73</i>
<i>Ένας αυτοκράτορας μεταρρυθμιστής</i>	<i>79</i>

Το πεπρωμένο της αυτοκρατορίας μετά τον Κωνσταντίνο	81
<i>Το πεπρωμένο της αυτοκρατορίας του Κωνσταντίνου (337-518)</i>	<i>81</i>
<i>Η εδραίωση της χριστιανικής θρησκείας μέσα στην αυτοκρατορία: από τις τοπικές κοινότητες στα πατριαρχεία</i>	<i>87</i>
<i>Η μοναστική αμφισβήτηση και η αυτοκρατορική αντίδραση</i>	<i>94</i>
<i>Η δυσκολία ορισμού του δόγματος και οι τάσεις αποσκίρτησης</i>	<i>97</i>
2. Από τον αυτοκρατορικό θρίαμβο σε κατάσταση πολιορκίας	103
Η ένδοξη βασιλεία του Ιουστινιανού	104
<i>Ένα δύσκολο ξεκίνημα</i>	<i>104</i>
<i>Αποκαθιστώντας το ρωμαϊκό μεγαλείο</i>	<i>107</i>
<i>Η κωδικοποίηση του δικαίου</i>	<i>117</i>
<i>Η προσπάθεια μεταρρύθμισης στην περιφέρεια</i>	<i>119</i>
<i>Η Μεγάλη Εκκλησία: Αγία Σοφία</i>	<i>121</i>
<i>Η πανώλη και οι οικονομικές δυσκολίες</i>	<i>126</i>
Από τους Πέρσες στους Άραβες: η απώλεια της Ανατολής και το τέλος του αρχαίου κόσμου	128
<i>Πώς να διαδεχτείς τον Ιουστινιανό;</i>	<i>128</i>
<i>Η κρίση του αστικού χώρου</i>	<i>131</i>
<i>Η έσοχη πάλι μεταξύ των δύο γιγάντων της αρχαιότητας</i>	<i>134</i>
<i>Το αραβικό πλήγμα</i>	<i>137</i>
<i>Σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης</i>	<i>140</i>
<i>Η αυτοκρατορική εξουσία υπό αμφισβήτηση;</i>	<i>143</i>

3. Η ανάκαμψη.....	151
Η δυναστεία των Ισαύρων: εικονομαχία και μεταρρυθμίσεις.....	153
<i>Η γέννηση της εικονομαχίας.....</i>	153
<i>Τα αίτια μιας εικονομαχικής πολιτικής.....</i>	157
<i>Πόλεμοι και μεταρρυθμίσεις.....</i>	165
Εικονολατρία και εικονομαχία: η αυτοκρατορική εξουσία τελικά ενισχύεται;.....	175
<i>Η Ειρήνη, η δεύτερη Σύνοδος της Νίκαιας και η πολιτική αποτυχία.....</i>	175
<i>Η δεύτερη εικονομαχία.....</i>	183
<i>Μια ριψοκίνδυνη άσκηση για την αυτοκρατορική εξουσία: η αναστήλωση των εικόνων το 843.....</i>	187
<i>Οι νίκες ενισχύουν την αυτοκρατορική εξουσία.....</i>	195
4. Η ωριμότητα του αυτοκρατορικού συστήματος.....	201
Η επιβεβαίωση της οικουμενικότητας.....	201
<i>Το ανατολικό μέτωπο.....</i>	202
<i>Το βόρειο μέτωπο.....</i>	207
<i>Το δυτικό μέτωπο.....</i>	212
<i>Η ξανακερδισμένη οικουμενικότητα.....</i>	224
Ένα αποτελεσματικό πολιτικό σύστημα.....	226
<i>Μία ακλόνητη δυναστεία, πρότυπο ευελιξίας και αποτελεσματικότητας.....</i>	226
<i>Μια στέρεη διοίκηση.....</i>	233
<i>Η οικονομική εξέλιξη.....</i>	244
<i>Η αναμόρφωση του δικαίου.....</i>	247
<i>Ένας λαμπρός πολιτισμός στην υπηρεσία της εξουσίας.....</i>	254

5. Η οικουμενική αυτοκρατορία απέναντι στους νέους λαούς	267
Οι νέοι κίνδυνοι	268
<i>Οι Τούρκοι</i>	269
<i>Οι Νορμανδοί</i>	273
<i>Η οικονομική χρεοκοπία</i>	275
<i>Η σταυροφορία</i>	277
Οι Κομνηνοί και η εδραίωση μιας ισχυρής εξουσίας	283
<i>Μία νέα δυναστεία</i>	285
<i>Η διακυβέρνηση και η εξέλιξη των θεσμών</i>	289
<i>Η νομισματική ανάκαμψη</i>	294
<i>Η ανάκτηση του ελέγχου πάνω στην Εκκλησία</i>	296
Από τα αυτοκρατορικά μεγαλεία στην καταστροφή του 1204	301
<i>Μία επιτυχής αποκατάσταση</i>	301
<i>Το τέλος των Κομνηνών και το ιντερμέδιο των Αγγέλων</i>	309
<i>Η εδαφική συρρίκνωση</i>	311
<i>Οι σχέσεις με τους Λατίνους</i>	313
<i>Χριστιανοί λεπλατούν την πρώτη πόλη της χριστιανουσίνης</i>	317
6. Η αδύνατη επιβίωση (1204-1453)	325
Από τη διάλυση στην ανακατάληψη	325
<i>Τα διάδοχα κράτη</i>	325
<i>Η ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης</i>	329
<i>Μιχαήλ Η΄, ένας μεγάλος διπλωμάτης σε θέση αδυναμίας</i>	333
<i>Τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Ανδρονίκου Β΄</i>	335
Η εποχή των εμφυλίων πολέμων.....	337
<i>Παππούς και εγγονός</i>	337
<i>Ιωάννης εναντίον Ιωάννη</i>	343
<i>Η ατυχής βασιλεία του Ιωάννη ΣΤ΄ Καντακουζηνού</i>	348

Η αυτοκρατορία εκρήγνυται αλλά σώζεται ως εκ θαύματος	351
<i>Ο Ιωάννης Ε΄ (επιτέλους!) στην εξουσία</i>	351
<i>Μια ανέλπιστα αποκατάσταση: ο Μανουήλ Β΄</i>	354
Το τέλος μιας χιλιόχρονης αυτοκρατορίας (330-1453)	359
<i>Οι τελευταίοι αυτοκράτορες</i>	359
<i>Η άλωση της Κωνσταντινούπολης</i>	361
Η εξουσία του αυτοκράτορα την εποχή των Παλαιολόγων	366
<i>Τα μέσα που διαθέτει η κυβέρνηση</i>	366
<i>Η αυτοκρατορική ιδεολογία υπό αμφισβήτηση</i>	372
Η πολιτιστική λάμψη της θνήσκουσας αυτοκρατορίας	374
<i>Πολιτισμός και εξουσία</i>	374
<i>Η καλλιτεχνική άνθηση</i>	380
Συμπέρασμα	383
<i>Ευχαριστίες</i>	390
<i>Σημειώσεις</i>	391
<i>Βιβλιογραφία</i>	441
Χάρτες	
<i>Διαίρεση της αυτοκρατορίας επί Θεοδοσίου Α΄ (395)</i>	449
<i>Η αυτοκρατορία του Ιουστινιανού</i>	450
<i>Κωνσταντινούπολη</i>	452
<i>Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία: διοικητική δομή</i>	453
<i>Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία από το 740 έως το 1025</i>	454
<i>Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία από το 1118 έως το 1143</i>	455
<i>Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία το 1204</i>	456
<i>Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία το 1265</i>	457
<i>Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία το 1402</i>	458
<i>Κατάλογος Βυζαντινών αυτοκρατόρων</i>	459
<i>Γλωσσάριο</i>	463
<i>Ευρετήριο</i>	469

Η Τρίτη Ρώμη

Η πτώση της Κωνσταντινούπολης θα μπορούσε να πυροδοτήσει ανάμεσα στους χριστιανούς ηγεμόνες τη διεκδίκηση κληρονομικών δικαιωμάτων. Η Δύση, από ματαιοδοξία και μόνο, περιοριζόταν στο να διεκδικεί τη διαδοχή κάποιων εφήμερων αξιωματούχων της αυτοκρατορίας των Λατίνων της Κωνσταντινούπολης που έκριναν ότι ήταν οι νόμιμοι κληρονόμοι του Βυζαντίου, αλλά λιγότερο θαρραλέοι από την αυτοκρατορία των Παλαιολόγων. Οι δύο σταυροφορίες που οργανώθηκαν από ηγεμόνες της Ανατολικής κυρίως Ευρώπης για να βοηθήσουν την Κωνσταντινούπολη και απέτυχαν, η μία το 1396 στη Νικόπολη και η άλλη το 1444 στη Βάρνα, ήθελαν να περισώσουν τον θρόνο των Παλαιολόγων και όχι να τοποθετήσουν σε αυτόν έναν υποθετικό καθολικό διεκδικητή. Την άποψη αυτή συμμαριζόταν και η παπική εξουσία. Τους ενδιέφερε μια αυτοκρατορία που θα οδηγούσε τους χριστιανούς της Ανατολής στην αγκαλιά της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας. Πίστευαν ότι μετά τη Σύνοδο της Φλωρεντίας το είχαν καταφέρει, γιατί ο αυτοκράτορας Ιωάννης Η΄ είχε συναινέσει αυτοπροσώπως στο διάταγμα της ένωσης των Εκκλησιών, το οποίο βεβαίως η πλειονότητα των παριστάμενων κληρικών απέρριπτε επίμονα. Μετά την επιστροφή του στην Κωνσταντινούπολη δεν κατάφερε να επιβάλει την επικύρωση της συμφωνίας από τον κλήρο, ο οποίος υποστηριζόταν και από τον λαό. Ο Κωνσταντίνος Δραγάτσης γιόρτασε την Ένωση στις 12 Δεκεμβρίου 1452 χωρίς να πείθει πια κανέναν. Από τη στιγμή που η Βασιλεύουσα είχε καθεί, η επανάκτησή της δεν συγκινούσε καθόλου την παπική εξουσία. Επομένως η Δύση είχε χάσει το ενδιαφέρον της τουλάχιστον σε στρατιωτικό επίπεδο.

Απέμεναν οι ορθόδοξοι, των οποίων ο μόνος, εκτός οθωμανικής κυριαρχίας, ελεύθερος πυρήνας βρισκόταν σε μεγάλη απόσταση προς τα βορειοανατολικά, στη Μόσχα. Οι Ρώσοι εμφανίστηκαν στη βυζαντινή ιστορία το 860,¹¹ όταν τα πλεούμενά τους, τα μονόξυλα όπως ονομάζονταν επειδή ήταν φτιαγμένα από έναν λαξεμένο μονοκόμματο κορμό δέντρου, ξεπρόβαλαν κάτω από τα τείχη της Κωνσταντινούπολης. Ήταν Σκανδιναβοί, οι Ρως, ανατολικός κλάδος των Νορμανδών,¹² των οποίων η πρώτη εγκατάσταση στην Ανατολική Ευρώπη εντοπίζεται στην περιοχή του Κιέβου. Δραστηριοποιούνται στο εμπόριο, το οποίο είναι σε πλήρη ανάπτυξη την εποχή εκείνη, από τη Βαλτική και τη Βόρεια Θάλασσα προς τη Μαύρη Θάλασσα. Η αυτοκρατορία υπογράφει μαζί τους δύο διαδοχικές εμπορικές συμφωνίες, το 911 και το 944, σύμφωνα με τις οποίες μειώνεται γι' αυτούς το βάρος των τελών κυκλοφορίας, το *κομμέρκιον*, το οποίο προβλεπόταν για προϊόντα που διακινούνταν στην αυτοκρατορία και οριζόταν στο 10% της αξίας των αγαθών. Από την άλλη πλευρά, φροντίζουν για τη φιλοξενία αυτών των εμπόρων με έξοδα του αυτοκράτορα σε προάστιο της Κωνσταντινούπολης. Η είσοδός τους στην πρωτεύουσα γινόταν υπό επιτήρηση, γιατί ήταν συγχρόνως έμποροι και πολεμιστές.

Σιγά σιγά οι Σκανδιναβοί, μια μειονότητα περιορισμένη στους κόλπους του σλαβικού πληθυσμού, υιοθετούν την τοπική γλώσσα. Μετά το 945 ο ηγεμόνας τους ο Σβιατοσλάβος, που βασίλεψε μέχρι το 972, έφερε σλάβικο όνομα. Αποδείχτηκε χρήσιμος σύμμαχος της βυζαντινής αρχής εναντίον των Βουλγάρων. Το 945 επίσης, κάνει στο Κίεβο την εμφάνισή της μια εκκλησία αφιερωμένη στον Προφήτη Ηλία, γεγονός που δηλώνει την παρουσία Βυζαντινών ιεραποστόλων. Ο Σβιατοσλάβος ανανεώνει το 971

την εμπορική συμφωνία· έτσι, «η εμπορική οδός Βαράγγων-Ελλήνων» έγινε ένα πραγματικό σταυροδρόμι όπου συναντόνταν οι επιρροές του σκανδιναβικού πολιτισμού και του βυζαντινού. Ο γιος του Σβιατοσλάβου, ο Βλαδίμηρος, βοήθησε τον αυτοκράτορα Βασίλειο Β' (976-1025) να καταστείλει μια εξέγερση των αριστοκρατών, ενισχύοντας περισσότερο τις μεταξύ τους σχέσεις. Δέχτηκε την υπέρτατη τιμή να του δοθεί ως σύζυγος η αδελφή του αυτοκράτορα Άννα· την Κυριακή της Πεντηκοστής του 988, στον ναό του Αγίου Βασιλείου στη Χερσώνα που ήταν βυζαντινή κτήση στην Κριμαία, ο Βλαδίμηρος βαπτίστηκε χριστιανός. Επιστρέφοντας στο Κίεβο, ο νεοφώτιστος Βλαδίμηρος στις 15 Αυγούστου του 988 βάπτισε κατά πάσα πιθανότητα, σε κοινή βάπτισμα, τους αριστοκράτες της αυλής του, μαζί και τους γιους του, στα νερά του ποταμού Δνείπερου.

Στις αρχές του 11ου αιώνα, οι εμπορικές δραστηριότητες της Κωνσταντινούπολης στρέφονται όλο και περισσότερο προς τη Δύση και κατά συνέπεια οι πολιτικές και οικονομικές σχέσεις μεταξύ Κωνσταντινούπολης και Κιέβου χαλαρώνουν. Οι πνευματικοί και θρησκευτικοί δεσμοί εντούτοις παραμένουν ισχυροί. Μέχρι τα μέσα του 11ου αιώνα, οι αξιωματούχοι της θρησκευτικής μητρόπολης του Κιέβου, που είχε ιδρυθεί μετά τη μαζική βάπτισμα, στέλνονται από την Κωνσταντινούπολη· στη συνέχεια όλο και πιο συχνά είναι Ρώσοι, αν και ο αυτοκράτορας διατηρεί το δικαίωμα πλήρωσης της θέσης. Η Ρωσία λοιπόν γεννήθηκε στο Κίεβο και αποτελούσε τμήμα όχι της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, η οποία ουδέποτε ισχυρίστηκε ότι ασκούσε έλεγχο στην ηγεμονία, αλλά της βυζαντινής *οικουμένης*, μιας κοινότητας με παγκόσμιο χαρακτήρα που ήταν ένα από τα ιδεολογικά θεμέλια της δύναμης του Βυζαντίου. Ο καθεδρικός ναός του Κιέβου,

αφιερωμένος όχι τυχαία στην Αγία Σοφία, άρχισε να ανεγείρεται το 1037 πάνω σε βυζαντινά πρότυπα (πέντε κλίτη και τρεις τρούλοι): διακοσμήθηκε με βυζαντινά ψηφιδωτά που κατασκευάστηκαν στην Κωνσταντινούπολη και τοποθετήθηκαν στη συνέχεια. Τελευταία στιγμή γλίτωσε την ισοπέδωση που του επιφύλασσε ο Στάλιν χάρη στην παρέμβαση του Ρομέν Ρολάν, που υποστήριξε ότι αυτό το έργο τέχνης έπρεπε να σωθεί, ως μαρτυρία του μεγαλείου της πρώιμης Ρωσίας.¹³ Το απόγειο της ηγεμονίας του Κιέβου τοποθετείται στα μέσα του 11ου αιώνα: το σύστημα όμως διαδοχής στην εξουσία αδελφού από αδελφό έφερε την παρακμή του. Το 1169 κυριεύεται από τους πρίγκιπες του Βλαντίμιρ-Σούζνταλ: η πόλη λεηλατείται. Οι Τάταροι της δίνουν τη χαριστική βολή.

Η βυζαντινή κληρονομιά μετακινείται λοιπόν προς τον βορρά, όπου τελικά την κληρονομούν οι ηγεμόνες της Μόσχας, πόλης που είχε θεμελιωθεί από τον ηγεμόνα του Σούζνταλ, τον Γιούρι Ντολγκορούκι («μακρυχέρης»). Αποφεύγοντας επιδέξια τις μογγολικές επιθέσεις που αποδυναμώνουν τις άλλες ρωσικές ηγεμονίες, οι ηγεμόνες της Μόσχας που δεν διστάζουν να συμμαχήσουν και με τη Χρυσή Ορδή των Μογγόλων, καταφέρνουν να πάρουν την ηγεμονική θέση του Βλαντίμιρ: το 1326, η μητροπολιτική έδρα της Ορθόδοξης Αρχιεπισκοπής του Κιέβου μεταφέρεται στη Μόσχα, κάνοντάς την κέντρο του σλαβικού χριστιανισμού. Εκείνη την περίοδο άρχισε να χρησιμοποιείται συμβολικά η ονομασία *Μέγας Πρίγκιψ* για τον Μοσχοβίτη ηγεμόνα, φανερώνοντας την αύξηση της δύναμης των πριγκίπων της Μόσχας, οι οποίοι συγκεντρώνουν γύρω τους την πλειονότητα των άλλων Ρώσων πριγκίπων και αντιμετωπίζουν τους Τάταρους και τους Λιθουανούς όπως έκανε και ο Ιβάν Γ' (1462-1505),

που απώθησε οριστικά τους Μογγόλους. Την εποχή της δικής του ηγεμονίας διατυπώθηκε η θεωρία της Τρίτης Ρώμης.

Η θεωρία αυτή βασίζεται σε δύο διαπιστώσεις. Αποδεχόμενος στη Σύνοδο της Φλωρεντίας το 1439 την ένωση των Εκκλησιών υπό τη σκέπη της Ρώμης, έστω κι αν αυτή η ένωση δεν εφαρμόστηκε ποτέ, ο Ιωάννης Η΄ Παλαιολόγος προκάλεσε τον θυμό του Μοσχοβίτη πρίγκιπα Βασιλείου, που καθάισε και φυλάκισε τον μητροπολίτη Ισίδωρο, Έλληνα από την Κωνσταντινούπολη, με το πρόσχημα ότι είχε αποδεχτεί την Ένωση. Το 1453, όταν μαθεύτηκε η πώση της Κωνσταντινούπολης, οι υποστηρικτές του πρίγκιπα εκτίμησαν ότι μπορούσαν να ανακτήσουν αυτή την κληρονομιά, πόσο μάλλον που οι υπόλοιπες δυνάμεις, η Βουλγαρία και η Σερβία, οι οποίες στο παρελθόν είχαν διεκδικήσει την αυτοκρατορία, βρίσκονταν κάτω από οθωμανική κυριαρχία. Στα χρόνια του Ιβάν Γ΄ η τάση αυτή αναπτύχθηκε έντονα. Ο Ιβάν κάνει πολλούς κατακτητικούς πολέμους. Υποτάσσοντας το Νόβγκοροντ επεκτείνει τη μοσχοβίτικη επικράτεια μέχρι τον Αρκτικό Ωκεανό. Αποσπά το Καζάν από τους Μογγόλους και τις περιοχές του Σμολένσκ, του Πολότσκ και του Τσέρνιγκοφ από τη Λιθουανία. Με δυο λόγια, εκπροσωπεί το είδος του νικηφόρου και ενωτικού ηγεμόνα. Το 1472, χήρος από τον πρώτο γάμο με τη Μαρία του Τβερ, παντρεύεται τη Ζωή Παλαιολογίνα, εγγονή του Μανουήλ Β΄ (1391-1425), κόρη του δεσπότη του Μορέως Θωμά και ανιψιά του Κωνσταντίνου Δραγάτη. Περνώντας από τη Ρώμη, η Ζωή είχε ασπαστεί τον καθολικισμό, αλλά έπρεπε να προσπλυτιστεί στην ορθοδοξία και να πάρει το όνομα Σοφία. Μαζί της φέρνει τη λεγόμενη βυζαντινή παράδοση η οποία υιοθετείται ευθύς μαζί με το έμβλημα της νεκρής αυτοκρατορίας, τον δικέφαλο αετό, που είχε καθιερώσει ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός.

καταφθάνει συνοδευόμενη από Ιταλούς αρχιτέκτονες, που γνώριζαν τη βυζαντινή αρχιτεκτονική, καθώς και από μια ομάδα Ελλήνων λογίων και νομικών. Ο Ιβάν Γ΄, ο οποίος δεν διστάζει να υιοθετήσει τελετουργικό που θυμίζει το βυζαντινό Παλάτιο, ανεγείρει στον πύργο του στο Κρεμλίνο τον καθεδρικό ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου εμπνευσμένο από τη βυζαντινή αρχιτεκτονική· δημοσιεύει επίσης έναν νομικό κώδικα και κυρίως προσπαθεί να συγκεντρώσει όλες τις εξουσίες στο πρόσωπό του περιορίζοντας τους πάντα πρόθυμους να εξεγερθούν αριστοκράτες βογιάρους. Η ονομασία Ρωσία χρησιμοποιείται για να υποδηλώσει την ηγεμονία της Μόσχας.

Οι νίκες δεν επαρκούν πλέον. Έπρεπε να δοθεί θεωρητικό περιεχόμενο στη μεταβίβαση της εξουσίας και το έργο αυτό αναλαμβάνουν οι μοναχοί και ο κλήρος. Η καλύτερη έκφραση αυτής της προσπάθειας διατυπώνεται από τη γραφίδα του στάρετς («μοναχός») Φιλόθεου του Πσκοφ, σε επιστολή που απευθύνει στον Βασίλειο Γ΄ (1505-1533), γιο και διάδοχο του Ιβάν Γ΄. Σύμφωνα με αυτόν, η πρώτη Ρώμη κατέληξε αιρετική, η Κωνσταντινούπολη, η δεύτερη Ρώμη, έπεσε κάτω από τα πλήγματα των Τούρκων και τώρα αναλάμβανε η Μόσχα «να λάμψει από τη χριστιανική ορθόδοξη πίστη της πιο πολύ και από τον ήλιο πάνω σ' ολόκληρη τη γη... Όλες οι χριστιανικές αυτοκρατορίες συγχωρεύτηκαν στη δική σου μοναδική και αιώνια αυτοκρατορία... Διότι δύο Ρώμες έπεσαν, η τρίτη στέκεται ορθή και τέταρτη δεν θα υπάρξει».¹⁴ Συμπληρώνει πως «ο Κύριος υπήρξε υποτελής του Καίσαρα», τροφοδοτώντας έτσι τη διεκδίκηση του τίτλου του τσάρου αλλά και την υπαγωγή της Εκκλησίας σε αυτόν· πρόκειται για την ακριβή επανάληψη των αρχών πάνω στις οποίες θεμελιώθηκε η μοναρχία του Κωνσταντίνου. Τα χρονικά αναφέ-

ρουν πως ήταν ο Κωνσταντίνος Θ΄ ο Μονομάχος (1042-1125) που πρόσφερε το στέμμα των Ρώσων ηγεμόνων στον μέγα ηγεμόνα του Κιέβου, ο οποίος είχε παντρευτεί την κόρη του Αναστασία, μητέρα του Βλαδίμηρου του Μονομάχου (1113-1125). Η τελετή της στέψης στη Μόσχα ήταν μια απομίμηση των αντίστοιχων βυζαντινών. Ο Ιβάν Γ΄ υιοθέτησε μεν τον τίτλο τσάρος (παραφθορά της λέξης *καίσαρ*), αλλά θα πρέπει να περιμένουμε τον Ιβάν Δ΄ τον Τρομερό (1533-1584) για να πάρει ο άρχων της Μόσχας τον τίτλο «Τσάρος Πασών των Ρωσιών» (1547). Θα πρέπει όμως να επισημάνουμε ότι ο Ιβάν ο Τρομερός διεκδικεί αυτόν τον τίτλο από την Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία του Γερμανικού Έθνους, περισσότερο στο όνομα των κατακτήσεών του παρά αντιγράφοντας το Βυζάντιο· η προσέγγιση του σκηνοθέτη Σεργκί Μιχαήλοβιτς Αϊζενστάιν στην πασίγνωστη ταινία του, αφιερωμένη σε αυτόν τον τσάρο, δεν θα έπρεπε να μας ξεγελάει. Το 1558, σε προκήρυξη που κυκλοφορεί εναντίον του Ιβάν του Τρομερού, τον κατηγορούν ότι ήθελε να είναι εν ζωή «επίγειος θεός, αυτοκράτορας και πάπας».¹⁵ Ο Ιβάν ο Τρομερός ποτέ δεν επιδίωξε μέσω των κατακτήσεών του να εγκαθιδρύσει μια οικουμενική αυτοκρατορία. Η μόνη κατάκτηση της Μόσχας που είχε εν μέρει κίνητρα ιδεολογικά ήταν αυτή της Ουκρανίας, λίκνο της χριστιανικής Ρωσίας, όπου τον 17ο αιώνα οι πάπες είχαν εγκαθιδρύσει την Ουνιτική Εκκλησία και δίωκαν τους ορθόδοξους· το 1654 την υπέταξε στο όνομα της πίστης ο δεύτερος τσάρος των Ρομανόφ, ο Αλεξί Μιχαήλοβιτς (1645-1676).

Τον επόμενο αιώνα, ο Μέγας Πέτρος γυρνάει την πλάτη σε αυτή την πολιτική· το 1721 ανταλλάσσει τον τίτλο του τσάρου με αυτόν του αυτοκράτορα για να συμπλεύσει με τα υπόλοιπα ευρωπαϊκά έθνη και όχι για να εγκαθιδρύσει μια οικουμενική αυ-

τοκρατορία. Εγκαταλείπει τη Μόσχα για να θεμελιώσει την Αγία Πετρούπολη, αφήνοντας πίσω του προσωρινά την Τρίτη Ρώμη. Βέβαια οφείλουμε να παραδεχτούμε ότι κανένα καθεστώς, μετά την πώση του Βυζαντίου, δεν υπήρξε τόσο απολυταρχικό. Ο απολυταρχισμός ήταν ο ορισμός της βυζαντινής εξουσίας αυτής καθαυτήν. Στις αναπαραστάσεις των Βυζαντινών αυτοκρατόρων που ακόμα επιβιώνουν στους τοίχους της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη, όπως και στις πράξεις που απορρέουν από αυτούς, οι Βυζαντινοί αυτοκράτορες αυτοπροσδιορίζονται ως «πιστός εν Χριστώ τω Θεώ βασιλεύς και αυτοκράτωρ Ρωμαίων». Γοπτευμένος από το Βυζάντιο, ο Λουδοβίκος ΙΔ΄ όφειλε να συνηπολογίζει αντίρροπες δυνάμεις όπως το Παρλαμέντο των Παρισίων· ο αυτοκράτορας των Αψβούργων ήταν αιρετός. Ο Ρώσος αυτοκράτορας, που τελικά υιοθέτησε τον τίτλο του Τσάρου Πασών των Ρωσιών, δεν είχε να παλέψει με καμία άλλη εξουσία· ακόμα και η Εκκλησία, όπως κάποτε στο Βυζάντιο, «ήταν του χεριού του». Ήταν πεπεισμένη ότι σε τελική ανάλυση ο τσάρος ήταν «ο τοποτηρητής του Θεού επί της γης».

Προχωρώντας στον χρόνο θα διακινδυνεύαμε να αναφερθούμε μέχρι και στις αιτίες των επαναστάσεων του 1917. Ο Νικόλαος Β΄ προφανώς δεν ήταν ο πιο φωτισμένος ηγέτης: η εμμονή του να μην αντιλαμβάνεται ότι έπρεπε να μοιραστεί την εξουσία με την ανερχόμενη αστική τάξη τον οδήγησε στην καταστροφή, αφού δεν σεβάστηκε τις παραχωρήσεις που όφειλε να κάνει μετά την επανάσταση του 1905, η οποία μόλις και μετά βίας κατεστάλη. Η σχετική παθητικότητα της Εκκλησίας απέναντι στο σοβιετικό καθεστώς, την οποία αυτή σήμερα αρνείται, παρά τις ενδείξεις μπορεί να αποδοθεί στην πίστη που διαμορφώθηκε στο πέρασμα των αιώνων ότι η πολιτική εξουσία εκπορεύεται

από τον Θεό. Το ίδιο συνέβη, μετά το 1945, στα ορθόδοξα κράτη. Αντίθετα, η Ουγγαρία, η Πολωνία και η Τσεχοσλοβακία, που εξεγέρθηκαν εναντίον των κομμουνιστικών καθεστώτων που είχε επιβάλει η Μόσχα, ήταν χώρες καθολικές ή προτεσταντικές. Δηλαδή, *volens nolens*, οι κληρονόμοι της γρηγοριανής μεταρρύθμισης που είχε αμφισβητήσει τον απολυταρχισμό της αυτοκρατορικής εξουσίας στο όνομα της *libertas ecclesiae* και τελικά προς όφελος του παπισμού. Η περίπτωση της Λαϊκής Δημοκρατίας της Γερμανίας, με προτεσταντική κουλτούρα, πρέπει να ξεταστεί ξεχωριστά και στο πλαίσιο της αντιπαράθεσης Ανατολής-Δύσης. Όσο για τη Γιουγκοσλαβία, διαφοροποιημένη επί Τίτο, το καθεστώς της ήταν εξίσου απολυταρχικό αλλά η πολιτική της πιο ευέλικτη. Ο ίδιος ο Γιόσιπ Μπροζ ήταν Κροάτης, άρα καθολικής κουλτούρας. Ίσως ήταν η εξαίρεση που επιβεβαιώνει τον κανόνα. Ως προς τις σχέσεις της σύγχρονης Εκκλησίας της Ρωσίας με τον Βλαντίμιρ Βλαντιμίροβιτς Πούτιν, ο καθένας μπορεί να κρίνει και η Ιστορία αργότερα δίνεται πάντως η εντύπωση πως εφαρμόζεται η ίδια ιδεολογία του απολυταρχισμού. Από πλευράς δεσποτισμού και διπλωματίας, ο Βασίλειος Β΄ φαντάζει ερασιτέχνης.

Η ΔΥΣΗ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Περισυλλέγοντας την κληρονομιά

Μέχρι στιγμής κινηθήκαμε αποκλειστικά στον χώρο της Ανατολής. Για τη Δύση, η υπόθεση Βυζάντιο έχει ελάχιστη σημασία. Η εικόνα των Δυτικών για το Βυζάντιο, εν πολλοίς διαμορφωμένη μέσα από τα παπικά μάτια, είναι τουλάχιστον περιορισμένη: οι

Βυζαντινοί αναλώνονταν στη συζήτηση για το φύλο των αγγέλων, τη στιγμή που οι Οθωμανοί βρίσκονταν προ των πυλών, με άλλα λόγια πολιορκούσαν την πόλη. Διπλό λάθος: οι Βυζαντινοί ελάχιστα ενδιαφέρονταν γι' αυτό το ευαίσθητο ζήτημα, όσο ακριβώς και οι Δυτικοί. Πάντως, οφείλουμε να θυμίσουμε πως μέχρι τις σταυροφορίες οι χριστιανοί της Ανατολής κατηγορούνταν για τη μακριά γενειάδα των ιερέων τους, για τη θεία κοινωνία με άζυμο ή ένζυμο άρτο και για τους έγγαμους ιερείς. Όσον αφορά το τελευταίο αυτό σημείο, εύκολα θα συμφωνούσαμε ότι, σύμφωνα με τα σημερινά δεδομένα, ο παπισμός, που βρίσκεται με την πλάτη στον τοίχο, έσφαλε. Γιατί όταν μπορούσε να κερδίσει τους χριστιανούς της Ανατολής, είτε μέσω των σταυροφόρων είτε επωφελούμενος από την αποδυνάμωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, δεν ενδιαφέρθηκε. Με την προϋπόθεση ότι αποδέχονταν το πρωτείο της Ρωμαϊκής Εκκλησίας, οι χριστιανοί της Ανατολής μπορούσαν να διατηρήσουν και τους ιερείς τους γυναιοφόρους και έγγαμους και τον άρτο τους ένζυμο. Ακόμα καλύτερα: η παπική εξουσία δέχτηκε χωρίς δισταγμό ότι οι νεστοριανοί παραμένουν νεστοριανοί, σε αντίθεση με τη Σύνοδο της Εφέσου το 431· παρόμοια αντιμετώπιστηκαν οι μονοφυσίτες παρά τη Σύνοδο της Χαλκηδόνας (451)· οι μαρωνίτες του Λιβάνου παραμένουν μονοθελήτες παρά την Γ' Σύνοδο της Κωνσταντινούπολης το 681. Όλες ήταν σύνοδοι όπου η Ρώμη έπαιξε σημαντικό ρόλο και των οποίων οι κανόνες αποτελούν τμήμα του δόγματός της. Οι ορθόδοξοι όμως, όπως επισημάνθηκε παραπάνω, διέπραξαν το μοναδικό ασυγχώρητο λάθος: αρνήθηκαν την αυθεντία της Ρώμης. Στη συνείδηση των ορθοδόξων, η λεηλασία της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους, που ήταν επίσης χριστιανοί, στις 13 Ιουλίου 1204, ακόμα και των ιερών

λειψάνων,¹⁶ ήταν χωρίς αμφιβολία πολύ χειρότερη απ' αυτήν που διέπραξαν οι μουσουλμάνοι στις 29 Μαΐου 1453.

Σήμερα στα επίσημα γαλλικά λεξικά ο προσδιορισμός *βυζαντινός* σημαίνει «αυτός που δεν έχει ούτε αντικείμενο ούτε ενδιαφέρον αληθινό, αυτός που χάνεται σε άσκοπες σχολαστικές συζητήσεις». Ο συγγραφέας που έγραψε τις γραμμές που διαβάζετε αναγνωρίζει πως, για να έχετε προχωρήσει μέχρις εδώ, δεν ποτηθήκατε από την υποτιμητική ερμηνεία. Εξάλλου, ο χαρακτηρισμός «είναι Βυζάντιο» μας παραπέμπει στην επιδεικτική πολυτέλεια της αυτοκρατορίας που δεν ήταν άμοιρη ευθυνών για τα γεγονότα του 1204. Καλό θα ήταν να αντιληφθούμε πώς φτάσαμε ως εκεί.

Πρώτα απ' όλα θα πρέπει να κατανοήσουμε ότι η πτώση της αυτοκρατορίας το 1453 δεν συνοδεύεται και από πολιτισμική ασυνέχεια. Ήδη έναν αιώνα πριν, οι Δυτικοί, με τους Ιταλούς επικεφαλής, οι οποίοι είχαν την περιέργεια να ανακαλύψουν ξανά τον ελληνικό κόσμο, τη στιγμή που η Χερσόνησος ζούσε το αποκορύφωμα της Αναγέννησης, καταφθάνουν σε μεγάλους αριθμούς στην Κωνσταντινούπολη, στο «Μουσείον», την τελευταία μεταμόρφωση του πανεπιστημίου. Τότε δεν διέκριναν τη διαφορά ανάμεσα σε αρχαία και μεσαιωνικά χειρόγραφα. Την ίδια στιγμή, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, Βυζαντινοί διανοούμενοι εγκαταλείπουν την Κωνσταντινούπολη ή την Πελοπόννησο για τη Δύση, κυρίως την Ιταλία αλλά και την Ισπανία. Έτσι και ο Δημήτριος Χαλκοκονδύλης (1424-1511), που είχε γεννηθεί στην Αθήνα, έφυγε καταρχήν για την Περούτζια και στη συνέχεια για την Πάδουα, όπου δημιούργησε την πρώτη έδρα Ελληνικών στη Δύση, προτού καταλήξει στη Φλωρεντία όπου ανάμεσα στους μαθητές του ήταν και ο Πίκο ντέλα Μιράντολα. Παρομοίως και

ο ξακουστός κληρικός Βησσαρίων, που γεννήθηκε στην Τραπεζούντα το 1403 και πέθανε στη Ραβέννα το 1472· μετά τη Σύνοδο της Φλωρεντίας (1438-1439) προβιβάστηκε σε καρδινάλιο και το 1439 εγκαταστάθηκε οριστικά στην Ιταλία. Για να στεγάσουν τα χειρόγρατά του, δημιούργησαν στη Βενετία τη Βιβλιοθήκη του Αγίου Μάρκου, τη λεγόμενη Μαρκιανή. Ακολουθώντας την ίδια οδό, έφτασε στη Δύση ένα μεγάλο μέρος του πλούτου της Βιβλιοθήκης του Βατικανού, της Λαυρεντιανής Βιβλιοθήκης στη Φλωρεντία, αλλά και της Εθνικής Βιβλιοθήκης στη Μαδρίτη ή της Βιβλιοθήκης στο Εσκοριάλ.

Όπως οι επισκέπτες της βυζαντινής πρωτεύουσας, έτσι και οι ουμανιστές δεν διαφοροποιούν τα έργα της κλασικής περιόδου και των ελληνιστικών χρόνων από αυτά που σήμερα αναγνωρίζουμε ως βυζαντινά. Τα τελευταία θα ευνοηθούν από ένα εξαιρετικό εργαλείο διάδοσης, την τυπογραφία· τα πρώτα πιεστήρια με ελληνικούς χαρακτήρες κάνουν την εμφάνισή τους στη Βενετία το 1486. Για να διευκολυνθεί η διάδοσή τους, κάποια έργα, κυρίως χρονικά, όπως αυτά του Ιωάννη Ζωναρά (12ος αιώνας), μεταφράζονται στα λατινικά. Η νομική επιστήμη ενδιαφέρεται επίσης και μελετάει την εξέλιξη του Ρωμαϊκού Δικαίου στην Ανατολή: στη Βασιλεία, ο Γιόχαν Λέβενκλαου, πιο γνωστός με το εκλατινισμένο όνομά του Lenclavius, εξέδωσε το 1575 μία σύνοψη των *Βασιλικών*, τη σημαντική κωδικοποίηση του 9ου αιώνα.¹⁷

Πολύ καιρό πριν, οι Δυτικοί ταξιδιώτες που είχαν επισκεφθεί το Βυζάντιο είχαν αρχίσει να εκδίδουν τις ταξιδιωτικές τους εντυπώσεις. Ο Δούκας της Βουργουνδίας Φίλιππος ο Καλός στέλνει το 1432-1433 τον Βουργουνδό Μπερτράντ ντε λα Μπροκιέρ να περιηγηθεί την Ανατολή και, στην επιστροφή, να επισκεφτεί την Κωνσταντινούπολη.¹⁸ Οι περιηγήσεις αυτές δεν θα διακοπούν

με την εγκατάσταση των Οθωμανών. Οι καλές σχέσεις του Φραγκίσκου Α΄ με τους Οθωμανούς σουλτάνους επιτρέπουν τα ταξίδια και κατά συνέπεια την ανακάλυψη στοιχείων της νεκρής αυτοκρατορίας. Ο αλβιγνός φυσιοδίφης Πιερ Ζιλ ασχολείται με πάθος με τα βυζαντινά απομεινάρια που ανακαλύπτει και που τότε ήταν ασύγκριτα περισσότερα απ' ό,τι είναι σήμερα.¹⁹

Η βυζαντινή Γαλλία

Κατά μια έννοια η Γαλλία είναι η χώρα όπου στα χρόνια του Φραγκίσκου Α΄ γεννήθηκε η βυζαντινολογία,²⁰ αν και στο ξεκίνημά της δεν είχε προσελκύσει το ενδιαφέρον πολλών Βυζαντινών λογίων: στη βασιλική Βιβλιοθήκη του Φοντενεμπλό συστίπνεται ένα ελληνικό καταπίστευμα για την αγορά χειρογράφων από την Ιταλία, για τα αντίγραφα των χειρογράφων του Βησσαρίωνος ή άλλων που φυλάσσονταν στη Ρώμη. Η πρωτοβουλία αυτή οφείλεται και σε έναν ισχυρό ιδεολογικό παράγοντα: το 1547, οι βασιλικές εκδόσεις εκδίδουν τον πανηγυρικό του Διονυσίου του Αρεοπαγίτου από τον Μιχαήλ τον Σύγκελλο (761/762-846), βασισμένο σε ένα χειρόγραφο του 10ου αιώνα. Στόχος τους ήταν να ενισχύσουν την εγκυρότητα της εξιστόρησης του βίου του Διονυσίου πάνω στην οποία είχε στηριχτεί η θεμελίωση του Αβαείου του Σεν-Ντενί, τόπου ταφής των Γάλλων βασιλέων· το δημοσιευμένο κείμενο επιβεβαίωνε τον θρύλο που συνέχισε τον Διονύσιο τον Αρεοπαγίτη, ο οποίος ασπάστηκε τον χριστιανισμό και ακολούθησε τον Παύλο μετά την όχι και τόσο επιτυχημένη ομιλία του στον Ξακουστό λόφο της Πνύκας στην Αθήνα,²¹ με τον υποτιθέμενο πρώτο επίσκοπο Παρισίων και μάρτυρα καθώς και με έναν ανώνυμο, τον Ψευδο-Διονύσιο, συγγραφέα ενός

σώματος τεσσάρων πραγματειών, μεταξύ αυτών και της *Περί της ουρανού ιεραρχίας*.²²

Τον επόμενο αιώνα, το ενδιαφέρον για το Βυζάντιο κινείται σε άλλη κλίμακα. Ο Βασιλιάς Ήλιος, τιμητής και εκπρόσωπος της απόλυτης μοναρχίας, αναγνωρίζει στον βυζαντινό απολυταρχισμό τις δικές του επιλογές. Διατηρώντας εξαιρετικές διπλωματικές σχέσεις με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, παρότι ετοιμαζόταν για εισβολή, εξασφαλίζει προνόμια για τους Γάλλους εμπόρους με το πρόσχημα ότι θα γίνει ο προστάτης των Αγίων Τόπων. Με την ευκαιρία αυτή και ο Λουδοβίκος αλλά και οι επιφανείς προσωπικότητες της ακολουθίας του δέχονται ως δώρα αντικείμενα και χειρόγραφα. Η βασιλική προστασία αλλά κυρίως οι επιχορηγήσεις επέτρεψαν να ξεκινήσει μια συλλογή βυζαντινών κειμένων, η Βυζαντίς του Λούβρου, της οποίας τα έργα εκδόθηκαν από το βασιλικό τυπογραφείο. Βασικός παράγοντας ήταν ο ιησουίτης Φιλίπ Λαμπέ (1607-1677): οι πρώτοι τόμοι της συλλογής ήταν αφιερωμένοι στην *Ιστορία* του Ιωάννη ΣΤ΄ Καντακουζηνού.²³ Μετά τον θάνατο του Λαμπέ, ο Σαρλ ντι Φρεν, δεσπότης του Κανζ, παίρνει τη σκυτάλη. Σχεδίαζαν να εκδώσουν τριάντα δύο έργα, ορισμένα σε δύο τόμους: όταν το 1702 ολοκληρώθηκε ο τελευταίος τόμος που αφορούσε την έκδοση του Νικηφόρου Γρηγορά (1295-1360), είχαν ήδη εκδοθεί τριάντα πέντε τόμοι, όλοι σε δίστιπλο μαζί με τη λατινική μετάφραση. Το ενδιαφέρον δεν περιορίζεται στην αυλή και στους ιησουίτες, όπως δείχνει το έργο του Ντι Κανζ. Πέρα από τη συμβολή του στη διάσημη συλλογή, ο ίδιος συνέγραψε μια *Ιστορία της αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης υπό τους Γάλλους αυτοκράτορες* (1657), και στη συνέχεια την *Historia Byzantina duplici commentario illustrata*: ο ίδιος συνέταξε επίσης ένα λεξικό μεσαιωνικών λα-

τινικών, παρέδωσε το *Glossarium ad scriptores mediæ et infimæ græcitatís*, χρήσιμο μέχρι και σήμερα. Ακόμα και οι δραματουργοί το συμβουλευόταν, όπως μαρτυρεί το αξέχαστο έργο του Πιερ Κορνέιγ *Ηράκλειος* (1647), που δεν είναι και το καλύτερό του δημιούργημα. Όσοι είχαν εκείνη την εποχή το προνόμιο να σπουδάσουν κατέληγαν να γνωρίζουν τέλεια τη λατινική γλώσσα, αλλά συχνά και την ελληνική· μπορούσαν να έχουν άμεση πρόσβαση στα έργα αυτά. Οι καθαρά βυζαντινές σπουδές γεννήθηκαν λοιπόν στη Γαλλία· την εποχή εκείνη το επίθετο *βυζαντινός* είχε θετική σημασία.

Από τον Διαφωτισμό στην επιστήμη

Ήταν ο αιώνας των Φώτων που προσέδωσε στο Βυζάντιο την κακή του φήμη.²⁴ Ο Διαφωτισμός χαρακτηρίζεται από τη συστηματική αμφισβήτηση της απόλυτης μοναρχίας, του δεσποτισμού γενικότερα, του οποίου το Βυζάντιο εμφανιζόταν ως σύμβολο. Βιάστηκαν λοιπόν να χαρακτηρίσουν τους Βυζαντινούς: βεβαίως και ήταν Ρωμαίοι, στην καλύτερη περίπτωση όμως παρακαμασμένοι. Ο τίτλος του έργου του Μοντεσκιέ *Εκτιμήσεις για τα αίτια του μεγαλείου και της παρακμής των Ρωμαίων*, που τυπώθηκε το 1734 στο Άμστερνταμ, έδωσε τον τόνο.²⁵ Στο *Πνεύμα των νόμων* (1748) ήταν το ίδιο σκληρός. Ο Βολταίρος μοιραζόταν τις απόψεις του και η κριτική του ήταν οξεία κυρίως στο έργο του Δοκίμιο *περί των ηθών και του πνεύματος των εθνών*, που εκδόθηκε το 1756. Το 1778, το θεατρικό του *Ειρήνη*, που γνώρισε μεγάλη επιτυχία, παραδόξως δεν τοποθετείται μεταξύ 797 και 802, αλλά στο διάστημα της βασιλείας του Νικηφόρου Γ΄ Βοτανειάτη (1078-1081). Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία διέσχιζε τη Μάγνη

με το μνημειώδες έργο *Η παρακμή και η πώση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας* που έγραψε ο Εδουάρδος Γίβων και εκδόθηκε σε έξι τόμους μεταξύ 1776 και 1788 και το οποίο μεταφράστηκε στα γαλλικά από τον Φρανσουά Γκιζό το 1812. Το έργο του Γίβωνα κέρδισε μεγάλη υστεροφημία, κάτι που φαίνεται κι από τις αμέτρητες βιβλιογραφικές αναφορές, αλλά το «Βυζάντιο» δεν εκτιμήθηκε περισσότερο στην άλλη όχθη της Μάγχης. Χρειάστηκε περίπου ένας αιώνας για να εδραιωθούν οι βυζαντινές σπουδές και να ασχοληθούν μαζί του οι ερευνητές τόσο στη Γαλλία όσο και στο Ηνωμένο Βασίλειο.

Δεν θα έπρεπε να αγνοήσουμε τη γερμανική πνευματική παραγωγή που τον 19ο αιώνα γνωρίζει εξαιρετική άνθηση. Στις αρχές του 1828, με την προτροπή του Γιοχάνες Μπέκερ, ξεκινάει η έκδοση του *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, το οποίο ονομάστηκε απλώς «Κόρπους της Βόννης», που συνεχίζει τη Βυζαντιδα του Λούβρου. Οι Γερμανοί διανοούμενοι όμως, λάτρεις της νομικής επιστήμης, εντοπίζουν ένα εξαιρετικό υλικό στους βυζαντινούς κώδικες. Ο Τέοντορ Μόμσεν εκδίδει τον *Θεοδοσιανό Κώδικα* που είχε θεσπιστεί το 438 (μεταθανάτια έκδοση, 1905) και οι μαθητές του το *Corpus Juris Civilis* του Ιουστινιανού· το έργο συνεχίζει ο Καρλ Έντουαρντ Τσαχάριε φον Λίνγκενταλ με τους οκτώ τόμους του *Jus Graeco-Romanum*, όπου από το 1856 έως το 1870 συγκεντρώνει τους νόμους, τους κώδικες και τη νομολογία, καθώς και ποικίλο αρχαιακό υλικό. Στο τέλος του αιώνα γεννιέται μια αυθεντική γερμανική σχολή βυζαντινολογίας· το 1891, ο Κάρολος Κρουμπάχερ εκδίδει το *Geschichte der byzantinischen Literatur*· την επόμενη χρονιά ξεκινάει την έκδοση ενός επιστημονικού περιοδικού που είναι αφιερωμένο αποκλειστικά στις βυζαντινές σπουδές, το *Byzantinische Zeitschrift*, το οποίο

παραμένει μέχρι τις μέρες μας το κυριότερο περιοδικό αναφοράς. Η εκκολαπτόμενη Γερμανική Αυτοκρατορία, που διακατέχεται από μεγάλες προσδοκίες, εκδηλώνει το ενδιαφέρον της γι' αυτό που αντιλαμβάνεται ως ένδοξο πρόγονο. Αλλά και η γηραιά Αυστριακή Αυτοκρατορία, προσφάτως αυστροουγγρική, που υιοθετεί ξανά τον δικέφαλο αετό ως έμβλημα και κατέχει εδάφη που κάποτε ανήκαν στο Βυζάντιο, ενδιαφέρεται και αυτή· έτσι μεταξύ 1860 και 1890 κάνουν την εμφάνισή τους στη Βιέννη, υπό τη σιδηρά καθοδήγηση του Φραντς Μίκλοσιτς και του Γιόζεφ Μίλερ, οι έξι τόμοι της έκδοσης *Acta et diplomata graeca Medii Aevi*.

Φυσικά, οι βυζαντινές σπουδές αναπτύσσονται προς το τέλος του 19ου αιώνα στη Ρωσία, κυρίως μετά το 1880. Η αυτοκρατορία της είχε αποκτήσει εξάλλου έναν αξιόλογο αριθμό βυζαντινών χειρογράφων και αντικειμένων τέχνης, τα οποία φυλάσσονται σήμερα στη Μόσχα και κυρίως στην Αγία Πετρούπολη. Ας μην ξεχνάμε ότι ο γεωπολιτικός της στόχος ήταν να εξασφαλίσει την έξοδό της προς τις θερμές θάλασσες και ει δυνατόν να εδραιωθεί στις όχθες του Βοσπόρου. Στην Κωνσταντινίγια ίδρυσε ένα υπερδραστήριο αρχαιολογικό ινστιτούτο, που το 1894 προκίστηκε και με ένα περιοδικό· την ίδια χρονιά κυκλοφορεί στη Ρωσία ένα περιοδικό βυζαντινών σπουδών, το *Vizantijskij Vremennik*. Η ιδέα της Τρίτης Ρώμης είχε έρθει ξανά στο προσκήνιο, ενισχυμένη χάρη στο ρεύμα σλαβοφιλίας που αντλούσε τη δύναμή του από το σλαβικό παρελθόν, ενώ ένα άλλο κομμάτι της άρχουσας τάξης χάραζε μια αναγκαστική πορεία προς τον εκσυγχρονισμό, καθ' οδόν προς το 1914, για να προλάβει να καλύψει την απόσταση από τις προπορευόμενες δυτικές δυνάμεις. Οι Ρώσοι είναι οι πρώτοι που δημοσιεύουν έγγραφα από τα αθωνίτικα

αρχεία, διότι ως ορθόδοξοι έχουν ελευθερία πρόσβασης στα χειρόγραφα του Αγίου Όρους που έχει προσμετρηθεί στους Δυτικούς. Εκδίδουν επίσης ικανό αριθμό λογοτεχνικών κειμένων, κυρίως αγιογραφικών. Η ανάπτυξη των βυζαντινών σπουδών στη Ρωσία πιστοποιείται από δημοσιεύσεις και περιοδικά που εξέδιδαν πανεπιστήμια της περιφέρειας, συχνά σε πόλεις πολύ μακριά από τη Μόσχα και την Αγία Πετρούπολη.

Στη Γαλλία, τη δεκαετία του 1870, το Βυζάντιο γίνεται το συρμού στους λογοτεχνικούς κύκλους και ιδιαίτερα στη θεατρική σκηνή,²⁶ αλλά και στο πανεπιστήμιο. Η μόδα αυτή πυροδοτείται από τη δημοσίευση της διδακτορικής διατριβής του Αλφρέντ Ραμπό για τον Κωνσταντίνο τον Πορφυρογέννητο.²⁷ Ο συγγραφέας σύντομα εγκαταλείπει την πανεπιστημιακή καριέρα για τη διοίκηση· εκλέγεται πρύτανης και κατά τη θητεία του θεμελιώνονται τα κτίρια της σημερινής Σορβόνης· αργότερα διατελεί και υπουργός Παιδείας. Το σύγγραμμά του δικαιολογημένα γνώρισε πολύ μεγάλη επιτυχία.²⁸ Η λογοτεχνία, σε μια χώρα που έχει δοκιμαστεί από την ήττα του 1870, ακολουθεί την τάση αυτή εκφράζοντας ένα αίσθημα παρακμής, μια ατμόσφαιρα *fin de siècle*. Η απογείωση έρχεται με τον Βικτοριέν Σαρντού, που το 1844 με το θεατρικό έργο *Θεοδώρα* με πρωταγωνίστρια τη Σάρα Μπερνάρ και μουσική του Ζιλ Μασνέ θριαμβεύει παρά τις επιφυλάξεις των κριτικών: 224 παραστάσεις, 1,6 εκατομμύρια φράγκα εισπράξεις, ένας απίστευτος πάταγος στον τύπο. Παρόμοια είναι και η επιτυχία στον χώρο του μυθιστορήματος των τριών έργων του λησμονημένου σήμερα Πολ Αντάμ, που κυκλοφόρησαν μεταξύ 1893 και 1907: *Οι Βυζαντινές πριγκίπισσες*, *Βασίλειος και Σοφία*, *Η Ειρήνη και οι ευνούχοι*. Ορισμένα κεφάλαια δημοσιεύτηκαν στην πρωτοποριακή έκδο-

ση *La Revue blanche*, όπου μεταξύ άλλων γράφουν οι Βερλέν, Μαλαρμέ, Προυστ και Ζιντ. Σε κάθε περίπτωση, η βυζαντινή αυτή μόδα δεν συμβάλλει στην εξύψωση της αυτοκρατορίας στη συνείδηση των θεατών ή των αναγνώστών. Αυτό το έκαναν εν μέρει, και μόνο εν μέρει, οι ιστορικοί.

Το 1884, ο Γουσταύος Σλουμπερζέ, αρχαιολόγος και νομισματολόγος, έγινε δεκτός στην Ακαδημία των Επιγραφών και της Φιλολογίας. Σπουδάζει ιατρική, αλλά γρήγορα εκτρέπεται προς την ιστορία της Ανατολής. Συλλέγει κυρίως βυζαντινές σφραγίδες και εκδίδει, πάλι το 1884, έναν σημαντικό τόμο για τη σιγίλλογραφία, χρήσιμο ακόμη και σήμερα.²⁹ Παίρνοντας τη σκυτάλη από τον Αλφρέντ Ραμπό, αρχίζει να μελετάει τον 10ο αιώνα και εκδίδει απανωτά ένα έργο αφιερωμένο στον Νικηφόρο Φωκά (939-969)³⁰ και στη συνέχεια τρεις τόμους υπό τον τίτλο *L'Épopée byzantine à la fin du Xe siècle*,³¹ με πλούσια εικονογράφηση και πολλά παραθέματα. Ο συγγραφέας ανήκε στην υψηλή κοινωνία και τα έργα τιμήθηκαν με εγκωμιαστικά σχόλια στις μεγάλες παρισινές εφημερίδες. Οι επιτυχίες του ιστορικού Καρόλου Ντηλ,³² δεν ήταν μικρότερης σημασίας. Γεννημένος στο Στρασβούργο, διδάσκει αρχαιολογία στο Πανεπιστήμιο του Νανσί μέχρι το 1899, οπότε αναλαμβάνει τη νεοϊδρυθείσα έδρα Βυζαντινής Ιστορίας στη Σορβόνη. Τα αμιγώς επιστημονικά έργα του Καρόλου Ντηλ τυγχάνουν διθυραμβικής αντιμετώπισης όπως του Σλουμπερζέ. Εκτός αυτού, ο Ντηλ ήξερε να γράφει έργα τεκμηριωμένα, αλλά προορισμένα να ικανοποιήσουν την περιέργεια ενός ευρύτερου κοινού και πρωτοπορώντας σε σχέση με τις τάσεις που είδαμε να εκφράζονται στον χώρο της λογοτεχνίας, εργάστηκε έξυπνα και αποτελεσματικά για την αποκατάσταση του Βυζαντίου.³³ Προπαντός, δεν δίσταζε να δημοσιεύει

άρθρα σε μεγάλες εφημερίδες και να μάχεται όσους κακολογούσαν το Βυζάντιο.

Θα ήταν κουραστικό να επανεξετάσει κανείς όλη την πρόοδο που σημείωσαν οι βυζαντινές σπουδές τον 20ό αιώνα, που αναγνωρίζονταν πλέον ως ένας ανεξάρτητος επιστημονικός κλάδος. Η εξέλιξη αυτή συνεχίζεται και τον 21ο αιώνα. Η Διεθνής Ένωση Βυζαντινών Σπουδών περιλαμβάνει τριάντα πέντε εθνικές επιτροπές και οι βυζαντινές σπουδές υφίστανται και στις πέντε ηπείρους. Κάθε πέντε χρόνια, ένα διεθνές συνέδριο βυζαντινών σπουδών συγκεντρώνει πάνω από 1.200 ερευνητές από διάφορες ηλικίες και χώρες· ο επιστημονικός κλάδος είναι δραστήριος και σε ανάπτυξη, ακόμα και στην Τουρκία. Υπάρχει ένα σημείο στο οποίο δεν μπορεί να αμφισβητήσει κανείς τη συμβολή αυτού του πολιτισμού, την τέχνη. Τα τελευταία χρόνια, οι βυζαντινές εκθέσεις έχουν γίνει ακόμη πιο πολλές και πολύ συχνές.

Παρ' όλα αυτά, αρκεί να ανοίξεις ένα ραδιόφωνο ή μια τηλεόραση για να αντιληφθείς ότι το επίθετο *βυζαντινός* παραμένει υποτιμητικό· είναι παραπλήσιο με τον *φλωρεντινισμό* για τις ίντριγκες. Κατά βάθος δεν είναι τόσο άσχημα. Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία και οι έντεκα αιώνες της ιστορίας της δεν αξίζουν, όπως είπε η Ιουνία στον Νέρωνα, «ούτε αυτή την υπερβολική τιμή ούτε αυτή την περιφρόνηση». ³⁴ Η μακροβιότητά της ποτέ δεν οφείλει τίποτε στην τύχη, αλλά οφείλει τα πάντα σε μία εξαιρετική ιδεολογική κατασκευή.

Πράγμα το οποίο θα προσπαθήσουμε να καταδείξουμε.

ΒΡΑΒΕΙΟ DIANE POTIER-BOËS ΤΗΣ ΓΑΛΛΙΚΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ 2017

Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία και οι έντεκα αιώνες της ιστορίας της δεν αξίζουν, παραφράζοντας την ηρωίδα του Ρακίνα: «ούτε αυτή την υπερβολική τιμή ούτε αυτή την περιφρόνηση». Η μακροβιότητά της δεν οφείλει τίποτε στην τύχη, αλλά οφείλει τα πάντα σε μία εξαιρετική ιδεολογική κατασκευή.

MICHEL KAPLAN

Ο καταξιωμένος Βυζαντινολόγος Michel Kaplan μάς παραδίδει ένα έργο εξαιρετικά πρωτότυπο: ξαναγράφει την ιστορία έντεκα αιώνων της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας λαμβάνοντας υπόψη τις δυσκολίες και τις αναγκαιότητες (πολιτικές, θρησκευτικές, γεωγραφικές, πολιτισμικές) που χαρακτήρισαν τη μοναδική πορεία της και εστιάζοντας στους παράγοντες που εξηγούν τη μακροβιότητά της. Ταυτόχρονα αποτιμά την κληρονομιά του Βυζαντίου στη διαμόρφωση της σύγχρονης Ευρώπης: στον πολιτισμό, στην τέχνη, στην κρατική οργάνωση.

